

ABLONCZY BALÁZS

„KÉTÉLTŰEK”?

A Trianon utáni menekülés és annak rajzai
a korszak irodalmában

... a menekültek problémája nem tudott egységes, nemzeti ügyként tematizálódni a szépirodalomban, és később a nemzeti emlékezetben sem. Ez (is) lehet az oka annak, hogy a trianoni menekültek kérdése a revíziós kultusz mellékterméke maradt csupán...

A háborús összeomlás alatt és után, már 1918 ősztől elkezdtek özönlenni a menekültek az ország belső területeire. Ez a mozgás kezdetben spontánul indult, főleg állami, községi hivatalnokokat (szolgabírókat, jegyzőket), illetve vasutasokat érintett. A spontán menekülést később váltotta fel az utódállamok tervszerű elűzési gyakorlata, amely azonban szemben más, világháború utáni példákkal (Orosz- vagy Törökország) – hála Istennek – kevésbé volt véres, viszont bővelkedett megaláztatásokban, jogtalanságban, és bőségesen hozzájárult a háború utáni káoszhoz. Amennyire a harci cselekmények vagy a határzár engedte, a menekülés a proletárdiktatúra idején is folytatódott 1924-ig, az 1920-ban felállított Országos Menekültügyi Hivatal szerint mintegy 350 ezer ember menekült át a trianoni Magyarországra. A kérdéssel monografikus szinten foglalkozó István Mocsy ennél nagyobb tömeget adott meg 1983-ban született munkájában: 420-425 ezer menekültről írt.¹ A legfrissebb kutatások nem zárják ki, hogy ennél magasabb számról is beszélhetünk.² Ugyanakkor nem lehet eltekinteni attól, hogy a mozgás nem feltétlenül volt egyirányú. Az ismerőbb példák mellett (Benedek Elek, Kuncz

Aladár) találunk kisembereket is, akik némi csonka-magyarországi tartózkodás után visszatértek a szülőföldjükre, még ha ezt nem is lehet tömegesen mondani.³ A hivatalos statisztikák szerint több mint 104 ezer kereső volt a 350 ezer menekült között, köztük egyaránt csaknem 20-20 ezres tömeget képeztek az állami és városi/községi, illetve a vasúti alkalmazottak, azaz az államtól, kormányzattól függő egzisztenciák erősen felülreprezentáltak a távozók között – még ha találunk köztük munkást, kisiparost, esetenként földművelőt is.

Más magyar állami szervek közül a belügyminisztérium külön kormánybiztost nevezett ki a menekült jegyzők és szolgabírák elhelyezésére, Hegymegi Kiss Pál személyében. A menekülés megszervezésében először az 1916-os reflexek segítettek, így például a kultuszminisztérium kiküldötteket menesztett a vidéki múzeumokba, hogy elmenekítsék az értékesnek ítélt műtárgyakat. A személyek mellett a tárgyak menekülése is gondosabb vizsgálatokat érdemelne: ez a mozgás hozta magával az olyan új gyűjteményeket is, mint az Ipolyi Arnold nagyváradi püspök hagyatékából életre hívott esztergomi Keresztény Múzeum.

Az 1919 márciusától augusztus 1-jéig uralmon lévő Tanácsköztársaság alatt sem szűnt meg a menekültek áradata, még ha a hadműveletek és az időszakos határozások miatt néha szünetelt is. A kommunista kísérlet bukása után, az újonnan felálló ellenforradalmi adminisztráció 1919 szeptemberében létrehozta a Békeelőkészítő Iroda erdélyi csoportját, amely feladataiban már határozottan az erdélyi menekültek segítésével foglalkozott, míg a többi területről jövő menekültekkel társadalmi szervezetek (Szepesi Szövetség, Területvédő Liga, Felvidéki Liga, Délvidéki Liga) foglalkoztak. Végül relatíve későn, 1920 áprilisában jött csak létre az Országos Menekültügyi Hivatal és tanácsadó testülete, az Országos Menekültügyi Tanács. A Tanács vezetője Bethlen István későbbi miniszterelnök, a hivatalé egy erdélyi menekült arisztokrata, korábbi főispán, báró Petrichevich-Horváth Emil (1881–1945) lett, és az intézmény nomenklatúrájában az erdélyi elem mindvégig domináns maradt. A hivatal kezdetben a békeelőkészítő iroda keretében, majd a miniszterelnökség alárendeltségében működött, 1922-től pedig a munkaügyi és népjóléti minisztériumhoz került, és elnöke annak egyik államtitkáraként szolgált egészen a hivatal 1924-es megszüntetéséig.

A hivatal dokumentációja elégett Budapest 1944–45-ös ostroma alatt, az azóta eltelt időben a menekültekről szóló feldolgozások és tanulmányok döntően egy forrásra, a hivatal saját, hivatalos beszámolójára támaszkodtak, ám ennek adatait érdemes némi kritikával kezelni. Az OMH egy sor tevékenységgel foglalkozott a menekültek direkt segítésén (ruha, készpénz és tüzelő formájában) túl: a szükségkonyhák mellett átkepző tanfolyamokat, jogvédő szolgálatot működtetett, lakásépítéseket koordinált, gyereknyaraltatásokat szervezett. A magyar békeszerződés aláírása (1920. június 4.) után a magyar állam hamarosan szembesült az a körülménnyel, hogy a befogadás addigi ütemét (290 ezer menekült

az év végéig) képtelenség fenntartani. Bethlen István 1920 szeptemberében a lehető legenergiusabban szólalt fel a „beözönlés” megállítására.

„Meglátásom szerint a naponta érkező 300-500 menekült mintegy 70%-a nem is szoros értelemben vett menekült, hanem azt az állampolgársági opciós jogot gyakorolja, amelyre egyébként csak a békeszerződés ratifikációja után lenne jogosult [a ratifikálásra egyébként már 1920. novemberében sor került magyar részről], és gazdasági motivációjú távozása alapjaiban veszélyezteti a »magyar nemzeti érdekeket« [a magyarok helyét és súlyát az elveszített területeken és a későbbi revízió alapját]: a kivándorlók többsége elegendő ok nélkül, legtöbbször könnyű elhelyezkedést keresve vándorol ki [...]. Így történik aztán, hogy Erdélyben és a Délvidéken sorra ürülnek ki a magyar házak, apad a városok magyarsága, s helyét a betóduló idegen elem foglalja el. Ezt további intézkedést nélkül hagynunk nemzeti veszedelmet jelentene...”⁴

Teleki Pál miniszterelnök magáévá tette távoli rokonának álláspontját, és hasonló húrokat pengetett. Majdhogynem ugyanazokkal a szavakkal, amelyeket Bethlen használt („országos veszedelem”), a menekülés urbánus dimenziója („apad a városok magyarsága”) mellé felzárkózott a lakáshelyzet is (ezt egyébként Bethlen István szintén említette) és a magántulajdon sérelme. De leginkább figyelemre méltó az a mozzanat volt, ami bizonyos értelemben magyarázatot ad arra, hogy a menekültek egész ügye miért zuhant a feledésbe a húszas évek közepe után: „Azt nem tehetjük, hogy a menekültek elhelyezése céljából békés polgárokat kilakoltassunk otthonukból, mert hiszen ez közel járna a bolsevizmushoz” – nyilatkozta a miniszterelnök.⁵ És ezzel arra is rávilágított, hogy a korszak döntéshozóinak motivációi között minden bizonnyal ott szerepelt egy „harmadik forradalmi hullámtól” való félelem is, amennyiben a nagy tömegű, középosztályi-értelmiségi háttérű, státuszvesztett embercsoport felidézte az „értelmiségi proletariátus” kialakulásának veszélyét – ami a forradalmakra adott egyik politikai magyarázat is volt a korban.

A miniszterelnökség 8352/1920. számú rendelete a következőkkel indokolta a szabályozást: „Az ellenőrzés célja az indokolatlan beözönlés meggátlása lévén, a kirendeltség által csak az az egy kérdés döntendő el, van-e elegendő tárgyilagos indok a beköltözésre vagy sem. Ha elegendő tárgyilagos indok fennforog, a beköltözést megengedi, ellenkező esetben azt megtagadja.” A rendelet a következő kategóriákat állította fel: „Feltétlenül bebocsátandók:

olyan családfejek, kiknek családjuk már az anyaországban tartózkodik, vagy oly családtagok, kiknek családfeje már előbb beköltözött;

tanulók és főiskolai hallgatók, kik tanulmányaik folytatása céljából költöznek be;

oly közszolgálati alkalmazottak, kiknek számára előzetes alkalmaztatási rendelet adatott ki, a beköltözésük ezen állás elfoglalása céljából történt.”

Valamint:

„Méltányos esetekben bebocsáthatók azok, akiket a megszálló hatalmak katonai vagy polgári hatóságai kiutasítanak, s e tényt kiutasítási határozattal igazolják, továbbá oly egyének, kiknek számára a megszállott területeken való tartózkodás lehetetlenné vált, vagy akiknek beköltözése egyéni körülményeiknél fogva kívánatos.”⁶

A beköltözés szabályozására a vasúti határállomásokon felállították a Beköltözőket Ellenőrző Kirendeltségeket, és a MÁV kínzó vagonhiányának enyhítésére drasztikus intézkedéseket vezettek be a menekültek vasúti kocsihasználataival kapcsolatban (tilos volt újabb beköltöző vonatot fogadni addig, amíg a menekülteknek adott vasúti kocsikat a szomszédos állam vissza nem fogadta, a befogadott menekülteknek kötelezettséget kellett vállalni arra, hogy megérkezésük után legkésőbb 72 órával a rendelkezésükre bocsátott kocsikat kiürítik, stb.). Ennek eredményeként 1921-ben az országba beköltöző menekültek száma csaknem ötödére esett vissza az előző évhez képest. Majd 1922-ben még ez a szám is a korábbiak körülbelül 80%-ára zuhant, és 1923-ban már csak 9043 fő költözött be az országba, 1924-ben pedig már ezernél is kevesebben. A kormány azonban nem elégedett meg a jogi szabályozással: időnként (így például 1921 nyarán, kora őszen) határozatokat vezettek be: ebben az időszakban nem vettek át újabb menekülteket, elsősorban abból a megfontolásból, hogy az országnak a gabonatermés betakarításához és elszállításához minden nélkülözhető tehervagonra szüksége volt.⁷

A statisztikák jól mutatják, hogy a menekülteknek a nagyközönség számára legláthatóbb részét, a vagonlakókat igyekeztek minél távolabb tartani az 1918–1919-ben számos forradalmat, megszállást és egyéb megpróbáltatást átélt fővárostól.⁸ Bár a vagonlakók jelképeivé váltak a trianoni Magyarország kálváriájának, valójában a menekülteknek alig több mint tíz százaléka lakott huzamosabb ideig vagonokban, és 20 ezer főnél több egyszerre sosem élt közülük a rendezőpályaudvarokon, mellékvágányokon félretolt vasúti kocsikban. Egy család rendszerint két kocsit kapott, egyikben a bútorait tárolta, a másikban maga is lakott. Mivel ezek a tehervagonok alapvetően alkalmatlanok voltak a bennük való hosszabb tartózkodásra (nem lehetett például kifűteni őket), és a környékükön a higiénés állapotok is gyorsan elviselhetetlenek lettek (a folyóvíz hiánya, időnkénti állattartás miatt), hamarosan betegségek is felütöttek a fejüket. A pályaudvari környezet és közlekedés miatt gyakoriak voltak a balesetek (például a sínek között játszó gyerekek körében). A statisztikákban egyértelműen követhető a kormányzati törekvés, hogy a vagonokat és lakóikat szétterítse az országban, és a fővárosba minél kevesebbet engedjen közülük. A vagonlakók száma 1922 szeptemberében 1000 fő alá esett Budapesten, egy évvel később pedig már 300 főnél kevesebben éltek a vagonokban. És a főváros volt az első hely, ahonnan a lapok diadalmasan jelentették, hogy eltűntek a vagonlakók – az utolsók között általában

mindig a MÁV-alkalmazottak maradtak: a nagyvállalat kapacitásai korlátozottabbak voltak lakásépítés, szociális akciók terén.

A fogyás vidéken jóval lassabb ütemű volt, ahol számos esetben kis falusi vasútállomások is kaptak néhány menekült családnak fedelet adó vasúti kocsit. Ilyenformán viszont a menekültek az egész ország élmenyeivé váltak, furcsa helyzetük és lakhatási körülményeik miatt a kisközösségekben is megjelenítették a trianoni békeszerződés következményeit.

A menekültek elhelyezését is kislakásépítéssel, telepek létrehozásával igyekezett segíteni a kormány és a helyi hatóságok, ugyanakkor pusztán a húszas évek első felében felépült telepekben létrejött lakások számát nézve ez a beavatkozás aligha volt hatékony vagy elegendő.⁹ További kutatásoknak kell választ adni arra a kérdésre, hogy miképpen sikerült az ország társadalmának abszorbeálnia csaknem százezer, családtagjaival együtt több mint 400 ezer fős tömeget, akiknek java része középosztálybeli volt, ennek megfelelő anyagi és életnívóbeli elvárásokkal. Csoportként az ország nem integrálta a menekülteket: 1920–21-es halva született kezdeményezések (mint például a Székely Nemzeti Párt) kivételével politikai erőként nem jelentek meg, és társadalmi erőként való megjelenésüket nagyban korlátozta, hogy a békeszerződés 1921. júniusi becikkelyezése után a Bethlen-kormány betiltotta a nyíltan irredenta egyesületeket: a védőligákat, a Magyarországon megalakult menekült törvényhatóságokat és a területi alapon létrejött, alapszabályukban revíziós célokat kitűző szervezeteket. Az egyéni életpályákban volt jelentősége a menekült mivoltnak: ha a korszak parlamenti almanachjait nézzük, az elveszített területekről való menekülés, határon túli pártokban, irredenta szervezetekben való tevékenység mindig érdemként jelent meg. A „menekült” háttér hozzáadódik a „jó magyar, jó hazafi” imázsához, sokszor olyan politikusoknál is, akiknek egyébként kevés közük volt például Erdélyhez. De a jelek szerint ez a körülmény nem bírt csoportképző erővel, nincsen hangsúlyos „erdélyi lobbis” például a törvényhozásban, jóllehet a politika legfelsőbb szintjén számos erdélyi vagy kelet-magyarországi származásút találunk, kezdve Bethlen István, Teleki Pál vagy Károlyi Gyula miniszterelnökkel.¹⁰ A napilapok adatbázisaiban azt látjuk, hogy bár 1924–1925 után nem csökken látványosan a „menekültek” említéseinek száma, de a kontextus megváltozik: nem társadalmi problémaként, hanem egyedi élettörténetek díszítéseként jelenik meg a menekültsors: legyen szó apróhirdetésről vagy tárcanovelláról.

Annak, hogy a közvéleményben a húszas évek közepe után jelentősen elhalványult a menekültek képe, és tartósan nem ragadt meg a nemzeti emlékezetben, oka lehet az is, hogy a szépirodalomban nem találunk olyan markáns alkotót, aki ezt a menekültsorsot kellő művészi erővel tudta volna megjeleníteni. Pedig művekben tulajdonképpen nem volt hiány. A húszas évek ugyan nem nagyon hoztak napvilágra érték-

álló művet e tekintetben. Terescsényi György *Vagonlakók* című, az *Új Időkben* 1925-ben közölt novellája mintha szándékosan kifordítaná a témát: *A vagonlakók* tömörkényi ízekkel bíró elbeszélés, de valójában egy vagonban lakó fecskecsalád megmentésének történetét beszéli el, csak nagyon erős belemagyarázással lehet a menekülsorsra vonatkoztatni.¹¹ Jellemző módon az első maradandó irodalmi értékkel bíró és a menekülsorsot előtérbe állító művek nem a menekülés tényére összpontosítottak, hanem a már a trianoni Magyarországon élő áttelepültek társadalmát igyekeztek bemutatni.

Talán Szitnyai Zoltán (1893–1978) volt az első a sorban, aki ezt a társadalmat – elsősorban szülővárosának, a felvidéki Selmecebányának a menekültjein keresztül – bemutatta a magyar irodalomban. Szitnyai, akinek édesapja a város polgármestere is volt, jogi tanulmányok után Győrben kezdett el tisztviselőként dolgozni, és itt jelent meg első elbeszéléskötete is. A világháború után bomlott ki alkotói pályája. Első menekülttárgyú novelláit a húszas évek második felében közölte (*Bolondok tornya*, 1926). Szitnyai a harmincas évekre befutott írónak, újságírónak számított. Könyveit idegen nyelvekre is lefordították, és két tucat kötete jelent meg 1945 előtt. Két regényéből film is készült (*A kegyelmes úr rokona*, 1941 és az *5-ös számú órház*, 1942). 1945-ben a népbíróság öt év börtönre ítélte jobboldali lapokban kifejtett publicisztikai tevékenysége miatt, 1949-ben amnesztiával szabadult, majd Nyugatra szökött. Az emigráció sajtójában is aktív volt, a korábbi világnézeti zártsága immár végig elkísérte: elsősorban jobboldali-szélsőjobboldali lapokban publikált. Salzburgban telepedett le, ott is hunyt el.¹²

Szitnyai műveinek jellegzetes alakja a városból elszármazott művész (leginkább festő), aki visszatér gyermek- és ifjúkora városába, az új, idegen uralom alá került településre. A régi házban még él egy édesanyja, esetleg egy lánytestvér, s az újonnan érkező megpróbál beilleszkedni a megkisebbedett közösségbe, de ez nem sikerül, mert nem sikerülhet (*Lángoló hegyek*, *Idegen utas* című novella, *Milka*). „Ez a világ legszebb városa” – hirdeti szülővárosáról a szerző (*Gábríelné*), ám a Szitnyai-novellákban a város valójában fullasztó, zárt, önmérsztő világ, nagy emberi drámákkal és beteljesületlen szerelmekkel. Egy hely, ahonnan menekülni kell: akár volt impériumváltás, akár nem. És mint egy középkori katedrális vízköpő, a lapokon sorjáznak a testi-lelki sérültek, bogarasok, törpék, pirománok, hirtelen dühöngővé váló csendes örültek. A harmincas évek második felében, sok példányban megjelent *Hodinai Hodinák* (1936) nemcsak egy megmagyarosodás (és természetesen egy a városba történő, ezúttal kudarcmentes visszatérés) története, hanem Szitnyai elég könyörtelen képet fest a Budapesten élő selmeci menekültek társadalmáról is. A lakatossá váló főhős középosztálybeli, Budapestre menekült osztálytársai nem tűnnek fel jó színben a lapokon: az elmenekültek feketelistákat készítenek, árulónak tartják az otthonmaradottakat, maradéktalanul tovább éltetik a világháború előtt-

ti urambátyámos világot, sőt tovább is fejlesztik azt („mi történhetett Rimanóczyval, amiért méltóságosnak szólítják? Az ő kisvárosukban csak egy méltóságos volt, a kamaragrófok hivatali utódja, a bányaignagyzató, de az is csak hosszú szolgálat után, amikor belépett a miniszteri tanácsosi rangba. No, meg amíg élt az öreg Goldbrunner Sándor, a két bányaváros utolsó főispánja.”), és értetlenül nézik a hazatérni szándékozót.¹³ Hasonló tónusban írt a szerző a harmincas évek elején Kassán megjelent *Szeptemberi majálisban* is.¹⁴ A tizedik évfordulójukra összegyűlő menekültgyeget elég arrogáns és üres vezetői, tagjai a kegyelmes urat várják ünnepségükre, és abban bíznak, hogy kéréseiket előadhatják. A szerző nem mulasztja el megjegyezni, hogy ezek az emberek az első adandó alkalommal elmenekültek a városból. A protektor megérkezésekor az egyetlen, akinek nagy szüksége volna a nagyúr segítségére, szinte letaposás. A nagyhatalmú vendég előtt a Selmecre visszatérni akaró fiatalember megnémul, és nem tudja elmondani, mit szeretne kérni. Ez a fajta beszédképtelenség Szitnyai műveinek állandó motívuma: mintha hősei nem lennének képesek elmondani a velük történeteket.

Szitnyainál egy évtizeddel fiatalabb volt az erdélyi származású Török Sándor (1904–1985), akinek neve elsősorban gyerekkönyvei miatt maradt meg az utókor emlékezetében. 1930-ban a *Napkeletben* részletekben közölt, majd 1932-ben kötetben is kiadott *Az idegen városa* tulajdonképpen két könyv – ahogy a korszakban két kötetben is jelent meg. Nem klasszikus menekültregény, amennyiben a főhős, Joó Áron Erdélyből már jóval az impériumváltás után jön el, Tordáról, illetve Aranyosgyéresről, hogy tanuljon és érvényesüljön, valamikor 1924 és 1926 között. (Erre abból következtetünk, hogy a kötet elején még koronában számolnak, aztán meg pengőben.) A regény ritmusát Joó különböző nőideáljainak felvonulása adja: az ideáltipikus otthoni, erdélyi nő, az érvényesülni akaró kis pesti színésznő, a konvertita nagypolgári lány és Péterffy Éva, az öreg, menekült apjával magát mosodázásból fenntartó nő, a velük fenntartott, néhol elég motiválatlannak tűnő kapcsolatok adják a cselekmény gerincét. Joó nem tanul, hanem erdélyi cimboráival, egy magát nyomorúságosan fenntartó, de joviális és összetartó társasággal mindenféle munkát elvállal, mígnem zongoratanárként, majd mosodai kiegészítőként sikerül megkapaszkodnia. A második kötet szinte teljesen a főhősnek a kikeresztelkedett nagypolgári leánnyal, Krohn Gyhsszával fenntartott ellentmondásos kapcsolatára koncentrál, és ezen keresztül az asszimiláció dilemmáit mutatja be. A viszonylagos lineáriság és statikusság ellenére a kötet néhol éles szemű rajzát adja a menekültek társadalmának, és korántsem mindig rokonszenveset: „Gyönyörű példányaim vannak” – jelenti ki a menekültek taxonómiájáról az egyik öregdiák: „A mártír például, az van az első oldalon. A szájából úgy lóg ki az elveszett haza, mint a hiéna fogai közül a dög. Nem tudsz neki olyant mondani, hogy ne a zágoni hegyek

jutnának eszébe róla... Egyszer volt Erdélyben, nyolcadik gimnazista korában tanulmányi kiránduláson, akkor is csak Nagyváradig jutott, de az neki elég. [...] Ez ott van mindenütt, ahol egy pár bakancsot vagy egy pár krajcárt adnak. Soron kívül megy be, kétszer is bemegy, háromszor is bemegy, a sógoráét is felveszi, mert az is mártír, meg az öccse, meg a bátyja, egy mártír-család. Ez rendesen hivatalt kap a végén. [...] A második oldalra teszem, édes öregem, a rettenthetetlen hazafit. A borzasztóságos hunszittyaszékelyt... a rabonbánt, a gyulát, a Csaba édes unokáját. [...] Ez roppant véres ember. Szórványosan előfordul egy hitványabb válfaja, a rettenthetetlen hazafi, aki otthon besúgó volt. [...] ez aztán természetesen egy fokkal hangosabb. [...] Van aztán még például a magas hivatalbéli, a nagyfenejélértesült. Ha megnyomod akárhol, tósztot mond, szép terjengős tósztot, óvatosat, mert nyáron hazamegy, birtoka van otthon a sógora nevéen [...]”¹⁵ A főhős végül idős atyai barátja halála után a menekült bíró mosodáját veszi át, és lányával családot alapít. A Törökhöz hasonló erdélyi háttérrel rendelkező Bodor Aladár lelkes volt a *Protestáns Szemlében*: „Komoly, megindító élmény e regény olvasása. A nagyvásznú világkép-ábrázolat végtelenül szerény, egyszerű, tiszta ösztönösségű művészettel van megfestve.”¹⁶ A főhős, Joó Áron körül meg rajzanak a siberek, méltóságosok, pincérek, kávéházasok, házinénik, a húszas évek második felének éledező budapesti társadalma színesíti ezt az összességében nem rossz, de sok modorossággal terhelt és kicsit túlírt művet. Néhány évvel később még színpadra is állították a Nemzetiben, és egy sor olyan fiatal titán személyesítette meg a menekült öregdiákokat, mint Ungvári László, Timár József, Major Tamás és Várkonyi Zoltán. És a színpadra állítás sajátossága, hogy az egyik női főszerepet az az Ignác Rózsa (1909–1979) játszotta, aki egy évtizeddel később maga is megpróbálkozott a menekült társadalom rajzával az *Urak, úrfiak* című regényében.

Ugyancsak nem a menekülés pillanatát mutatta be Jékely Zoltán (1913–1982) *Zugliget* című, 1940-es (de még a bécsi döntés előtt kiadott) regényében, hanem a menekült létállapotot igyekezett bemutatni már megállapodott és tulajdonképpen révbe ért hősei révén. A regény egy Budapestre menekült erdélyi család, a Gáltócyek története: ez is széthullástörténet, mint csaknem minden menekültregény. A kétkötetes mű végére szétesik az a kicsi álerdélyi éden, amit a család a Zugligetben felépített magának: az apa, a világtól elvonult bíró, aki emlékeit írogatja, majd végül elgázolja egy autó, amikor épp a román követségre tart, hogy elutazzon Erdélybe, és fiát, Ákost kiváltsa a román börtönből. Az anya gyakorlatilag alig megy ki a városba, csak néha a Vízivárosi temetőbe, egy szabadon választott sírhoz, amelynél a saját két és fél éves korában, Kolozsváron, diftériában elhunyt kislányát gyászolja. A két gyerek közül Rika kicsit hisztérikusnak, kicsit éterinek rajzolt nő, Ákos pedig a főhős, akiben jobbára az író vonásaira ismerni. A tiszta, kötelességtudó, erős és hatalmas, már dolgozó férfi, aki átlát mindenben és

mindenkin. Beleszeret a léha és romlott Dévényi Annamáriába, akiből aztán intrikák miatt kiszeret, és hazautazik karácsonyra Kolozsvárra. Az erősen szimbolikusnak tekintett budai tájat mindenféle egzotikus alakok: művészek és földönfutók népesítik be, egy részük erdélyi, a központ pedig a Gáltóy család villája, valahol az Árnyas úton. Ebben az univerzumban a Gáltóyek rokonszenves, tiszta, összetartó és végtelesen szomorú família, akik folyamatosan Désen vagy Kolozsváron élnek fejben, és az itteni életüket is így rendezik be. De nemcsak ők: Ákos egy kaposvári rokonlátogatáskor szembesül azzal, hogy „Décsei-Szabóéknak alig volt egy-két barátja a harmincezres városban, azok is erdélyiek! Apa, anya, két diák fiú s egy kicsi, tízesztendős-forma lány, aki a menekülés utáni időkben született – mindent elkövettek ugyan, hogy életmódjuk ne különbözzék az otthonitól; házuk körül a kicsi konyhakertben otthoni tövekből ültetett vetemények voltak, s a virágágyásokban Szabóné büszkén mutogatott néhány hervadtlevelű gladióluszbokrot, melyeknek őseit még a dési kert nevelte.”¹⁷ A pestiek a főhős szemében vagy zsidók, vagy elviselhetetlen alakok, innen a menekvés csak Erdély lehet, ahová Ákos a könyv végén vissza kíván térni egy házért, „egy kicsi darab földért”. Bár Pomogáts Béla a regényről szóló ritka ismertetések egyikében úgy látta, hogy a szerző az „erdélyi magatartásnak a liberális hagyományai nyomán ítéli el a magyar társadalom »neobarokk« szokásait, valamint a fővárosi ifjúság körében ható jobboldali és nácibarát törekvéseket”, ez inkább az elemzés időszakában dívó elvárások kivetülése.¹⁸ Az egyik valóban ellenszenves mellékalak szélsőjobboldali lesz, de ez nagyjából minden, ami ideológiai háttérként elmondható a regényről. Az egyébként árnyalt és empatikus elemzés itt talán megbicsaklik: a negyven évvel későbbi olvasatban az erdélyi emancipatorikus hangsúlyok tűnnek erősebbnek, az Erdélyből jövő megváltás ígérete, amelynek a menekültek lennének a letéteményesei, akik megjavíthatnák az ellenszenves és üres fővárost. Addig, amíg ez megtörténik, Budapest vagy kirekeszti, vagy elemészti az erdélyieket, akik sajátos kétlaki életmódra rendezkedtek be: testileg a trianoni Magyarországon vannak, lélekben pedig az erdélyi dombok között járnak. „Minden áldott éjjel makacsul otthonukról, hazájukról, kicsi erdélyi városokról álmodik legalább egyikük, mintha e szent láng táplálására felváltva inspekciót tartanának. [...] Kétéltűek vagyunk, barátom, mint a kecskebékák – mondogatta fanyar nevetéssel Gáltóy.”¹⁹

Jékely Zoltán kötetével csaknem egy időben jelent meg a korszak menekültregényeinek talán legjobbja, Zilahy Lajos *A földönfutó város* című regénye. A kötet valamikor 1938 végén, 1939 elején jelenhetett meg. Különösebb kritikai visszhangja a maga korában sem volt, hacsak a Zilahyhoz amúgy is közel álló (valamikori) *Est*-csoport lapjait nem tekintjük annak, és a regényt azóta sem adták ki.

A történet Kakas Erzsébeté, egy megözvegyült ügyvédfeleségé, aki három gyerekével elmegy a románok által megszállt erdélyi kisvárosból

(nem tudjuk meg, melyikből), hátrahagyva addigi életüket. Hetekig tartó utazás, majd 13 hónapig tartó vagonlakás következik a Nyugati pályaudvaron, Dunakeszin, majd megint a Nyugatiban, míg végre az özvegy kap egy lakást, ahová a megmaradt egyetlen gyerekével beköltözik, és a legvégén megjelenik a csapodár mérnök is, akibe még a vonaton beleszeret, majd viszonyt is kezdenek. A regény megint csak egy család széthullásának története: a gyerekek közül a semmi iránt nem érdeklődő Zsizi táncosnő lesz, majd megszökik hazulról, és végül Amerikában köt ki. A legkisebb gyerek lopási ügybe keveredik, majd a holland gyerekakcióval kijut Hollandiába, ahol aztán papnak tanul. Ferri, a legnagyobb fiú kicsit forradalmár lelkületű gyerek, jól tanul, de őt is kicsapják a középiskolából, mert egy társa kapacitálására részt vesz egy naplóhamisításban. A regényben felvonulnak a kisvárosi notabilitások, akik szintén vagonlakók. Egyéni tragédiák, intrikák, pletykák, emberi kisszerűség és hálátlanság és ügyeskedés kapcsolódik össze a történetben, amelyben futólag a magyar társadalmi élet problémáiról: zsidókérdésről, középosztályi görgről (Kakasné nem akar tejcsarnokot üzemeltetni, mert azt nem tartja összeférhetőnek a saját társadalmi állásával) és a kor társadalmi devianciáiról (homoszexualitás, kábítószerfogyasztás) is szó esik, meglepően árnyalt megközelítésben. A lezárás sem hoz megnyugvást: miközben a főhősnő visszafogadja csélcsap szerelmét, a férfi előéletét és motivációit ismerve az olvasóban erős kételemek ébrednek kapcsolatuk későbbi tartósságát illetően. A budai idill nagyon is fenyegetőnek tűnik.

A könyvben vannak markánsan erős képek, amelyek arra utalnak, hogy az eleve filmforgatókönyvnek készült. Amikor a regény megjelent, már zajlott Zilahy 1922-es regényének, a *Halálos tavasznak* a megfilmesítése, amelyet az író saját vállalata, a Pegazus gyártott le. A könyvön határozottan érződik az újságírói élményanyag – bizonyos események kronológiailag is megfeleltethetők 1919–1920 egyes történéseinek. Ez az életközelség látszik abból is, hogy a könyv a vagonlét egyik legplasztikusabb leírása a korszakból. Ugyanakkor a könyv semmilyen szinten nem épült be az irodalmi köztudatba, amihez nyilván Zilahy 1947-es, Magyarországról való távozása is hozzájárult.

Két korszakban írott regényt, Beczássy Judit (1888–1961) 1933-as *Menekültekjét* és Ignác Rózsa eredetileg *Törtetők* névre keresztelt, a világháború után megjelent *Urak, úrfiakját* Szűts István Gergely már értelemesen elemezte csaknem tíz évvel ezelőtt.²⁰ Miközben egy női szempontú olvasatnak lenne még létjogosultsága e két mű esetében is, Beczássy elnézőbb, Ignác viszont könyörtelenebb ítéleteiben – nem véletlen, hogy a Horthy-korszak középosztályával, politikai elitjével és irredenta kultuszával, illetve a menekültegyesületessel szemben igen kritikus művet már 1985-ben újra megjelentette a Magvető Kiadó Magyarországon. Csaknem az összes, itt említett alkotóról el lehet mondani, hogy a húszas-harmincas években kapnak hangot; fiatalok, középosztálybeli-

ek, határon túli gyökereik vannak, és javarészt városi élményeket írnak meg. (Nem véletlen, hogy a város némelyikükénél a címekben is megjelenik.) Talán Beczassy munkája kivételével az összes mű hanyatlás- és széthullástörténet. Azok az elszakított területekről érkezett szerzők, akik a harmincas években érkezettnek látták az időt az őket vagy társadalmi csoportjukat ért traumák bemutatására, csak ebben a keretében tudtak ezekről beszélni. A művek helyszíne legtöbbször Budapest, amely éles kontrasztot alkot az otthagyt kisváros, ritkábban falu patriarkális világával. És miközben hőseik az anyagi és morális talponmaradásért küzdenek, az alkotók vagy a trianoni Magyarország menekültek általi morális megváltását láttatják az egyik lehetséges kiútnak (ez a ritkább), vagy közösségük, családjuk felbomlását, erkölcsi lesüllyedésük rajzát tárják az olvasó elé. Ennek a kettősségnek minden bizonnyal szerepe van abban, hogy a menekültek problémája nem tudott egységes, nemzeti ügyként tematizálódni a szépirodalomban, és később a nemzeti emlékezetben sem. Ez (is) lehet az oka annak, hogy a trianoni menekültek kérdése a revíziós kultusz mellékterméke maradt csupán, nem lett saját jogán téma a magyar közéletben – a két világháború között sem.

■ JEGYZETEK

1. Istvan I. Mocsy: *The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics 1918-1921*. Brooklyn College Press, Brooklyn, 1983. 177.
2. Koloh Gábor: *A trianoni menekültek száma*. (Kézirat, megjelenés alatt.) In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Úton – Menekülés, mobilitás, integráció az első világháború utáni Közép-Európában és Magyarországon*.
3. Egyéni esetre lásd Szűts István Gergely: *Egy káplán pátriálásai 1919–1922*. Pro Minoritate 2017/ősz. 32–43. Fráter Olivér székelyudvarhelyi kutatásai alapján az mondható, hogy a visszatérők száma minimális volt: a 258 református távozott közül mindössze 1 fő tért vissza a városba. In: Fráter Olivér: *Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben*. Hamvas Intézet, Bp., 2003. 303.
4. MNL OL K 26, 1299. cs. XLIII. t. Bethlen István levele Teleki Pál miniszterelnöknek, Budapest, 1920. szeptember 16.
5. *A kormány a menekültek beözönlése ellen*. Pesti Napló 1920. október 30. 1.
6. *Magyarországi Rendeletek Tára 1920*. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Bp., 1920. 545.
7. Dr. Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről*. Pesti Nyomda, Bp., 1924. 37.
8. Uo. 38.
9. Erről lásd Umbrai Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948*. Bp., 2008. 69–75.
10. I. Mocsy (i. m. 188–189) is kitér arra a tényre, hogy húszas-harmincas években az államigazgatásban és főként az igazságügyi pályákon (bírók, ügyészek személyzete, büntetés-végrehajtás) felülreprezentáltak voltak a trianoni határokon túl születettek. Vö. Móricz Miklós: *Az elszakított területek szülöttjei Csonka-Magyarországon*. STUD (Statistikai Tudósító) 4. évf. 162. sz. (1936. augusztus 7.) 1–2.
11. Terescsényi György: *A vagonlakók*. Új Idők 1925. március 22. 285–286.
12. Szitnyai életéről részletesen: Ablonczy Balázs: *A Klopacska hív*. In: Uő: *Nyombiztosítás*. Kalligram, Pozsony, 2011. 113–120.

13. Szitnyai Zoltán: *Hodinai Hodinák*. Athenaeum, Bp., é. n. [1936]. 310.
14. Szitnyai Zoltán: *Szeptemberi majális*. In: *Uő.: Szeptemberi majális*. Kazinczy Lap- és Könyvkiadó Szövetkezet, Kassa-Kosice, 1932. 133–181.
15. Török Sándor: *Az idegen város*. II. Franklin, Bp., é. n. [1932] 46–47.
16. Bodor Aladár: *Török Sándor: Az idegen város*. Protestáns Szemle, 1932. július–szeptember, 503.
17. Jékely Zoltán: *Zugliget*. II. Franklin, Bp., é. n. [1940] 141–142.
18. Pomogáts Béla: *A nosztalgikus regényíró (Jékely Zoltán ifjúkori regényeiről)*. *Literatura* 1980. 3–4. sz. 487.
19. Jékely: i. m. 36–37.
20. Szűts István Gergely: *Kiköltözők regényei*. Valóság 2011. 1. sz. 21–36.

